

कोरोनापूर्व आणि कोरोनाउत्तर काळात भाषेचे स्वरूप

नीतिन द. आरेकर

मराठी विभाग

श्रीमती चांदीबाई हिंमथमल मनसुखानी महाविद्यालय, उल्हासनगर-३

Email : nitinarekar@gmail.com

‘कोविड-१९’ किंवा ‘कोरोना’ हे जागतिक संकट असून आज जवळ जवळ सर्वच जग या संकटाला सामोरे जात आहे. पहिले व दुसरे महायुद्ध, आर्थिक मंदी, शीतयुद्ध या काळात पृथ्वीवरील जितक्या भूभागाने किंवा लोकसंख्येने त्या त्या संकटांची झळ सोसली, त्याहीपेक्षा अधिक प्रमाणात ही झळ बसते आहे. ते का उद्भवले याच्या कारणांची चर्चा करणे हा या निबंधाचा हेतू नाही. परंतु, त्याची व्यापकता एवढी भीषण आहे की, इतिहासाला यानंतर कोरोनापूर्व आणि कोरोनात्तर कालखंड अशी नोंद करावी लागणार आहे. कोरोनाचा मानवी भाषेवर नेमका कोणता परिणाम झाला असावा व भविष्यात त्या परिणामांचे स्वरूप कसे असेल याचा शोध येथे घेण्याचा प्रयत्न आहे.

कोरोनापूर्व भाषेचे स्वरूप

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जगभरात फार मोठ्या प्रमाणात आर्थिक व सामाजिक बदल घडले. भारतीय आर्थिक व्यवहाराने व समाजाने हे बदल स्वीकारले, मोठ्या प्रमाणात जागतिकीकरण झाले व त्यातून बाह्य संस्कृतीचे अतिक्रमण वेगाने झाले. यापूर्वी आक्रमणे झाली, पण इतकी वेगवान, सर्वकष व सर्वव्यापी आक्रमणे नव्हती. यापूर्वीची आक्रमणे एका समाज गटाने दुसऱ्या समाज गटाची संपत्ती, भूप्रदेश बळजबरीने हस्तगत करण्यासाठी केलेली आक्रमणे होती. पण विसाव्या शतकाच्या अंतिम दशकात मानवी संस्कृतीवर सुरू झालेले ‘सिलिकॉन आक्रमण’ हे भयानक आक्रमण होते व ते एका चिंताजनक वळणावर येऊन उभे राहिले होते. त्याने आजच्या भारतीयांचे नव्हे तर एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी मानवाचे

संपूर्ण जीवन व्यापून टाकले होते. त्याचे एक ठळक उदाहरण घायचे झाले तर सिलिकॉन क्रांतीनंतर सर्व प्रकारचे स्मृतिकोष निर्माण करण्याचे कार्य सिलिकॉन चीपकडे सोपविले गेले. अर्थातच या सिलिकॉन चीपने वाचनालयांची, ग्रंथालयांची, विद्यापीठांची, संग्रहालयांची जागा घ्यायला सुरुवात केली, या काळात, म्हणजेच मागच्या दोन-तीन दशकात जे संशोधन सुरु झाले त्यामुळे आवाज, शब्द आणि अर्थावर आधारित भाषेची जागा, आशयव्यक्ती करू शकणाऱ्या संकेतांवर, चित्रांवर आधारलेल्या व्यवस्थेने घेण्याची प्रक्रिया सुरु झाली, यातून एक नवी समस्या निर्माण होऊ लागली ती म्हणजे, शब्दबद्ध भाषेत भूतकाल, भविष्यकाल व वर्तमानकाल या 'काल-सापेक्षी' व 'कला-सापेक्षी' रचनांनी मानवी आकलनशक्तीवर आजपर्यंत घातलेली बंधने व मर्यादा ओलांडून नवे भाषिक संकेत निर्माण करणे अपरिहार्य ठरत गेले.

येथे एक निर्देश करावयाचा आहे, तो म्हणजे कोरोनापूर्व लगतच्या काळातील माणूस हा एका महत्त्वाच्या क्रांतीबिंदूवर उभा ठाकला होता. या क्रांतीबिंदूपाशी बोलली जाणारी भाषा ही अस्तंगत होऊन दिसली जाणारी, दाखवली जाणारी आणि पाहिली जाणारी भाषा विसाव्या शतकातील अक्षरबद्ध, संवेदनशील, भावनाशील, आशयसंपन्न भाषेच्या जागी अस्तित्वात येऊ पाहात होती. ह्या भाषेच्या आक्रमणामुळे व ह्या आक्रमणापुढे यापूर्वीची सर्व आक्रमणे फिकी ठरत चालली होती. या आक्रमणपूर्व काळात मानवाने आपली भाषिक विविधता जपलेली होती. या भाषिक वैविध्यातील शब्दार्थवैभवामुळे, गेल्या काही लाख वर्षांमध्ये, मानवाने निर्माण केलेल्या अनुभवांची स्मृती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होत गेली होती. तो मानवी उत्क्रांतीचा एक महत्त्वपूर्ण दाखला होता. पण सिलिकॉन आक्रमणामुळे ही भाषिक विविधता वेगाने आकुंचन पावू लागली होती. परिणामी मानवी उत्क्रांतीची प्रक्रिया शिथिलतेकडे मार्ग क्रमण करू लागली होती. ही भाषिक विविधता जिथे असते तिथे निसर्ग आपले कार्य योग्य पद्धतीने करू शकतो. डॉ. गणेश देवी यांच्या मते जर मानवाने ही भाषिक विविधता जपली नाही तर, पुढच्या युगात मानव आतापर्यंत जपलेले अनुभव वैविध्य गमावून बसेल. ते जतन करणे निखालसपणे आवश्यक आहे. आजच्या पिढीपर्यंत उत्क्रांत होत आलेले सारे भाषावैविध्य पुढच्या पिढ्यांसाठी जतन करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शक्य तितके सारे प्रयत्न करणे गरजेचे बनले होते.

माहिती तंत्रज्ञानासह होणाऱ्या सर्वकष सिलिकॉन आक्रमणामुळे एकूण मानवी भाषांवर खोलवर परिणाम झाला होता. संदेशांच्या अल्पाक्षरित्वामुळे भाषा ही त्रुटीत होऊ लागली. उदा. ASAP= as soon as possible, TY= thank you इत्यादी. मराठी भाषेवर होणार याचाच एक दृश्य परिणाम म्हणजे TTMM= TUZE TU MAZE ME (तुझे तू माझे मी). यामुळे मानवी भाषेतील संप्रेषण घडत होते, पण त्या संप्रेषणातील भाव हरवत चालला होता. ही नवी अल्पाक्षरी, 'सिलिकॉनी मानवी भाषा' भावनाहीन, संवेदनाहीन, व्याकरणशून्य, व्यक्तिनिरपेक्ष, स्थल-कालनिरपेक्ष, अर्थाकुंचित बनत चालली होती, ही

चिंताजनक गोष्ट होती. बोलल्या जाणाऱ्या बोलीला लिपीची गरज कधीच नव्हती, पण या नव्या तयार होत जाणाऱ्या 'सिलिकॉनी भाषे'लादेखील लिपीची गरज भासत नाही ही चिंतनाची बाब ठरू लागली होती. इंग्रजी भाषेत २६ मूळक्षरे आहेत. तिची काटकसरीची सवय आता जगातील सर्व भाषांना व बोलींना लागू पहात होती. इंग्रजीचा परिचय होण्यापूर्वी अवतरणचिन्ह नसलेल्या मराठीच्या तत्कालीन अवतरणचिन्हशून्य स्वरूपाकडे आता नव्या शतकाची मराठी धावू लागली आहे. अल्पाक्षरित्वात अति-आशय व्यक्त करणारी शक्ती भाषेत जबरदस्तीने येऊ पाहात होती. हे सुचिन्ह की दुश्चिन्ह हे सांगता येणे कोरोनापूर्व काळात अवघड होते.

भाषा ही मानवनिर्मित अशी एकमेव गोष्ट आहे. भाषेमुळेच तो इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळा ठरत होता आणि 'सिलिकॉनी भाषे'च्या काळात त्याची भाषा ही पुन्हा एकदा भाषिक चिह्नांपासून दूर जाऊन आदिम काळातील चित्रांच्या भाषेच्या जवळ चालली होती. याचाच अर्थ मानव आपल्या भाषेचा फार मोठा ठेवा गमावत चालला होता. भाषेच्या ठायी असलेली अर्थव्यक्ती करण्याची शक्ती तो गमावत होता व ही चिंतेची बाब ठरत होती. त्याचबरोबर एक विचित्र स्थिती निर्माण होत चालली आहे, ती म्हणजे बोलींना लिपी देण्याची अवस्था येत असताना, लिपी असलेल्या भाषा अस्तंगत होत चालल्या होत्या. उदा. 'डांगी' बोलीला 'देवनागरी लिपी' देऊन तिच्यात असलेले साहित्य जतन करत असताना मराठी भाषा ही हळूहळू आपल्या लिपीवर होणारं अतिक्रमण क्षीणपणे सोसू लागली होती. बदलत्या सामाजिक आर्थिक स्थितीत भाषांचे व बोलींचे पुनरुज्जीवन, पुनर्भरण आणि पुनर्वापर होणे आवश्यक ठरत असताना अपरिमित विकासाच्या आग्रहामुळे व त्यामागे धावण्याच्या हव्यासामुळे जगभरात मागील दहा-पंधरा वर्षात सुरू असलेला प्रमाण भाषांचा भाषिक ऱ्हास ही चिंताजनक स्थिती ठरत गेली होती. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेच्या रेट्यामुळे स्थानिक भाषांची अवहेलना भारतात सर्व स्तरांवर सुरू असताना, इंग्रजी भाषेत शिक्षण दिले तर आपली मुले आंतरराष्ट्रीय बाजारात उभी राहतील ही एक मिथ तयार झाली होती. जेव्हा एखाद्या समाजालाच वाटू लागते की दुसरी भाषा स्वीकारली तरच त्याला उदरनिर्वाह लाभू शकेल, तेव्हा तो दुसरी भाषा स्वीकारण्याचा निर्णय घेतो. त्यामुळेच अपरिमित विकासाचा आग्रह भाषिक ऱ्हासाला कारणीभूत ठरू लागतो, हे गृहीतक सिद्ध होते. जगभरात सगळीकडे आदिवासींच्या, अल्पसंख्याकांच्या भाषांच्याबरोबरच प्रमाणभाषांची स्थिती संकटाची बनत चालली होती. परिणामी मानवी भाषांच्या वैविध्याचे भवितव्यही धोक्यात आलेले होते. या पार्श्वभूमीवर जगावर कोविड १९चे संकट कोसळले. त्याचे दूरगामी परिणाम भाषेवर झाले आहेत व पुढे होत राहणार आहेत.

कोरोनोत्तर भाषेचे स्वरूप

कोरोना विषाणूचा उगम चीनमध्ये झाला आणि तेथून तो जगभर पसरला. याच काळात चीनने कोरोना विषाणूच्या संसर्गावर नियंत्रण मिळवले, इटलीमध्ये कोरोनाने चीनपेक्षा अधिक बळी घेतले, इंग्लंड, जर्मनी आणि आता अमेरिका कोरोनाच्या प्रादूर्भावाचं केंद्र बनली आहे. कोरोनाच्या संसर्गामुळे जगातील अनेक देश कुलुपबंद करण्यात आले आहेत. या साऱ्याचा परिणाम होऊन अनेकस्तरीय मानवी जीवन झपाट्याने बदलत गेले आहे. या बदलांचे मानवी भाषेवर सकारात्मक व नकारात्मक, अशा दोन्ही स्वरूपांचे परिणाम झाले आहेत.

कोरोनामुळे जगभरात संशयी वातावरण निर्माण झाले आहे आणि पाळत ठेवण्याला प्रारंभ झाला आहे. सरकारी यंत्रणांचा वैयक्तिक जीवनातला हस्तक्षेप प्रमाणाबाहेर वाढला आहे. राज्यसंस्था, पोलिसी यंत्रणा यांचे नियंत्रण अधिक प्रमाणात येऊ लागले आहे. याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे लोक स्वयंसेवी, आत्मबलाचा व स्वयंनियंत्रणाचा मार्ग विसरून परावलंबी झाले आहेत. फलस्वरूप सदर यंत्रणांचे प्राबल्य वाढून त्यांचा हस्तक्षेप वाढला आहे. यानिमित्ताने प्रशासकीय यंत्रणांमधील लष्करी कारवाईची भाषाशैली वाढत चालली आहे. एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच ज्या 'सिलिकॉनी भाषे'ने व तिला पसरवणाऱ्या मोबाईल, डिजिटल कॅमेरा, सी.सी.टी.व्ही. या यंत्रणांनी मानवी आयुष्याचा व पर्यायाने मानवी भाषेचा ताबा घेतला होता, त्या यंत्रणांवर शासकीय यंत्रणांनी वेगाने प्रभुत्व मिळवले व लोककल्याणाच्या हेतूच्या निमित्ताने सर्वसामान्य माणसांच्या एकूण जीवनावरही ताबा मिळवला. जगभरातल्या जनतेनेही जिवाच्या भयाने हा ताबा त्यांना घेऊन दिला. यामधून अनिर्बंध भाषेचा वापर करायला सदर यंत्रणांनी प्रारंभ केला. उदा. अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष ट्रंप यांनी 'कोविड-१९' या व्हायरसला 'चिनी व्हायरस' संबोधिले, किंवा तबलिगींच्या एकूण कार्यक्रमांनंतर अथवा दमण नजिक पालघर जिल्ह्यात घडलेल्या प्रकारानंतर समाजात चिथावणी देणारी भाषा वापरणे. यातून वर्णविद्वेषाची नवी परिभाषा रूढ व्हायला लागली. मानवी जीविताचे संरक्षण, त्याच्या संपत्तीचे संरक्षण आणि मानवी स्वातंत्र्याचे संरक्षण ह्या तिहेरी हेतूंनी राज्यशासनयंत्रणा उभी राहिली होती. परंतु, कोरोनाकाळात आणि नंतरही ह्या शासनयंत्रणांचे अपरिमित असे वाढलेले महत्त्व मानवी भाषेवर नियंत्रण ठेऊन राहिल. या कालखंडात दोन शब्दांचा वापर भयावह रीतीने वाढलेला दिसतो- 'सॉफ्ट पॉवर' आणि 'हार्ड पॉवर'. या शब्दांचे पारंपरिक अर्थ साधे सोपे आहेत. 'मृदू शासन' आणि 'कठोर शासन'. पण, एकविसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकाच्या शेवटच्या वर्षात- २०२० मध्ये या शब्दांना अतिव्यापक अर्थ लाभला आहे. ज्यांच्याकडे प्रचंड प्रमाणात लष्करी ताकद आहे - ज्यात पायदळ, वायूदल, नौदल, उपग्रह, आण्विक सामर्थ्य यांचा समावेश होतो, त्यांच्याकडे 'हार्ड पॉवर' आहे आणि ज्यांच्याकडे माहिती-तंत्रज्ञानाची तसेच त्यात नव्याने सामील झालेल्या जैविक तंत्रज्ञानाची ताकद आहे त्यांच्याकडे 'सॉफ्ट

पॉवर' आहे असे मानले जाऊ लागले. अशा पद्धतीने शब्दांना नवे अर्थ प्राप्त झाले. भारताने गेल्या वर्षभर राष्ट्रपिता महात्मा गांधीच्या दीडशेव्या जयंतीला साजरे केले. गांधीजींनी आत्मबळाला महत्त्वाचे स्थान दिले होते. त्यांच्या मते आत्मबळ वाढवणे म्हणजे राजकीय हिंसेचा विलय घडविणे. त्यांच्या या विचाराचे तीन पैलू आहेत- लोकसंग्रह वाढविणे, आत्मबल वाढविणे, विद्याबळ वाढविणे असे प्रतिपादन प्रा. प्रकाश पवार करतात. त्यांच्या मते या तीन घटकांच्या स्वीकारामुळे भारतीय समाजजीवनातील आत्मबळ वाढून हिंसेचे प्रमाण कमी कमी होऊ लागले होते. तथापि कोरोना संकटामुळे या तिन्ही घटकांच्या विरोधी घटना घडून आत्मबळामुळे घटलेली भारतीय राज्यसंस्थेची ताकद वाढू लागली आणि राज्यसंस्था ताकदवान होऊ लागली असा त्यांचा तर्क आहे. 'कोविड-१९' ने भारतीय राजकारणातील आत्मबळाची संकल्पना दुबळी केली. याचा परिणाम जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत होतो आहे, तसाच तो भाषेच्या बाबतीतही होतो आहे.

येथे एक निरीक्षण नोंदवले पाहिजे ते म्हणजे, कोरोनाच्या उद्रेकामुळे अनेक वर्षे मागे पडलेल्या अत्याधुनिक संकल्पना एका झटक्यात पुढे आल्या. प्रशासन, सामाजिक संस्था आणि शैक्षणिक संस्था यांमध्ये डिजिटल माध्यमांना स्थान मिळाले. 'वर्क फ्रॉम होम' हा शब्द एखाद्या मंत्रासारखा रुळला. 'गूगल केल', ह्या मागील दहा वर्षांत रुजलेल्या वाकप्रयोगानंतर मी 'लेक्चर झूम केल', 'वेबेक्स केल', 'आपण गूगल मीट करू या' असे नवे वाकप्रचार रुढ झाले. 'वेबिनार' सारख्या संकल्पना अक्षरशः दोन-तीन आठवड्यात जगभरात सर्वमान्य झाल्या. याचा एक अदृश्य परिणाम जगाला भोगावा लागणार आहे, तो म्हणजे प्रशासकीय इमारती, त्यांच्या देखभालीसाठी लागणारे कर्मचारी, कला-वाणिज्य-व्यवस्थापन अशा क्षेत्रातील वर्ग अध्यापन (कलासरूम टीचिंग) या संकल्पना आता मागे पडतील. वर्गांमध्ये साहित्य विषय शिकवतानाही पारंपरिक भाषेबरोबरच तंत्रज्ञानाने व्यापलेली भाषा वापरायला प्रारंभ होईल. मोठ्या आस्थापनांवरील खर्च कमी करण्याकडे भांडवलवादी अर्थव्यवस्थेचा कल असतो, त्याचा अवलंब करून नजीकच्या भविष्यकाळात प्रशासनाचे, सामाजिक संस्थांचे आणि शिक्षणाचे संपूर्ण स्वरूप बदलून जाईल. यामुळे कल्याणकारी राज्यसंकल्पनेला मोठा धक्का बसण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

कोरोनामुळे 'महामारी' सारखा काळाच्या ओघात पूर्णपणे हरवून गेलेला शब्द पुन्हा एकदा प्रचलित झाला. शब्दकोशात शब्द असतात, त्यांचे अर्थ नसतात, त्यांचे अर्थ अभ्यासकांस निसर्ग, समाज, संस्कृती, रूढी, परंपरा यामध्ये सापडतात. आधुनिक संकल्पनांना मराठी भाषेतील शब्द शोधताना संस्कृत वा मराठी भाषेतील जुने शब्द शोधण्याकडे आपला कल असतो. त्याप्रमाणे आपण मराठी भाषेत असलेला 'महामारी' सारखा शब्द शोधला. साथीच्या रोगांना 'एन्डेमिक', 'एपिडेमिक' आणि 'पॅन्डेमिक' असे तीन शब्द इंग्रजी भाषेत आहेत. विशिष्ट भूप्रदेशात आढळणारा साथीचा रोग, उदाहरणार्थ मलेरिया म्हणजे 'एन्डेमिक' साथीचे रोग. अनेक प्रदेशांमध्ये वेगाने फैलावलेला नवीन रोग, उदाहरणार्थ एड्स, सार्स, म्हणजे 'एपिडेमिक'

साथीचे रोग. जगभर या रोगाचा प्रादुर्भाव झाल्यानंतर एड्स किंवा सार्स हा रोगही 'पॅन्डेमिक' समजला गेला. 'साथ' आणि 'महामारी' असे दोन शब्द मराठी भाषेत त्यासाठी वापरले जातात. ढोबळपणे असं म्हणता येईल की 'एन्डेमिक'साठी 'साथ' तर 'एपिडेमिक' आणि 'पॅन्डेमिक'साठी 'महामारी' असे शब्द मराठीत वापरले जातात. त्याप्रमाणे 'कोविड-१९' मुळे निर्माण झालेल्या साथीच्या रोगाला 'महामारी' असे संबोधन मिळायला सुरुवात झाली.

भारत सरकारने कोरोनाच्या भारतातील उद्रेकाच्या प्रारंभी, सोशल मीडियाचा मोठ्या प्रमाणात वापर करायला सुरुवात केली. कोणीही मोबाईलवरून संपर्क साधला की, डायलर टोनच्या रूपात कोरोनाशी लढण्यासाठी कोणकोणती काळजी घ्यायची, याविषयी जाहिरातींचा मारा सुरू केला गेला. त्याचे पुरेसे गांभीर्य लक्षात न आल्याने सोशल मीडियावर हा चेष्टेचा विषय बनला, त्यावर किती तरी मिम्स तयार करण्यात आली. मिम्स तयार होत असताना भाषेचा यथायोग्य वापर करण्यापेक्षा दृश्यात्मकतेवर भर दिला गेला, ह्यामुळे भाषेचे संपर्काचे तत्त्व हाणून पाडले गेले. परंतु, जेव्हा टाळेबंदी जाहीर करण्यात आली, त्यानंतर मात्र व्हॉट्सअप संदेशांचे प्रमाण खूप वाढले. टाळेबंदीच्या प्रारंभीच्या काळात नागरिकांना नेमके काय करावे व वेळ कसा घालवावा, याविषयी संभ्रमावस्था निर्माण झाली होती. तो वेळ त्यांनी व्हॉट्सअप संदेशवहनासाठी घालवला. त्यावेळी वापरल्या जाणाऱ्या भाषेचे स्वरूप हे मोठ्या प्रमाणात अनौपचारिक, भावनिक आणि अभिनिवेशी असे होते. जसजसा टाळेबंदीचा काळ निश्चित झाला व नंतर तो वाढणार हेही निश्चित झाले, तसतशी भाषेच्या वापराची पद्धत अधिक संयत, समंजस आणि अभिनिवेशमुक्त होत गेली.

यापूर्वी सरकारी यंत्रणांचा सामान्य जीवनातील हस्तक्षेप वाढला आहे, हे नोंदवल्यानंतर प्रशासनिक भाषेच्या सुरासंदर्भात (टोन) एक महत्वाचा बदल नोंदवायचा आहे. प्रशासनिक भाषा ही सदैव निर्देशात्मक असायची, देशाचे पंतप्रधान, राज्याचे मुख्यमंत्री, विविध स्तरांवरील अधिकारी यांच्या बोलण्यातील अधिकाराचा सूर कमी होऊन त्या जागी आर्जव आले आहे. सर्वसामान्य लोकांशी संवाद साधत असताना, नागरिकांच्या हिताच्या गोष्टी समजावून देताना अधिकारात्मक, कठोर भाषेचा वापर होण्याऐवजी संवादी सूर लागताना दिसत आहे. भारतीय संस्कृतीच्या एकूण इतिहासाकडे पाहिल्यानंतर देववादी आणि दैववादी भाषा वापरणारा भारतीय समाज काही अपवाद वगळता विज्ञानवादी, व्यावहारिक स्वरूपाची भाषा वापरू लागला. त्याच्या भाषेला प्रयत्नवादाची जोड मिळाली. त्याचबरोबरीने जगाच्या भाषेबरोबर धावणाऱ्या भारतीय नेतृत्वाला 'सोशल डिस्टन्सिंग'सारख्या शब्दाला असलेला भारतीय परंपरेतील हीन अर्थही जाणकार दाखवू लागले. डॉ. गणेश देवी, कपिल पाटील प्रभृतींनी भारतातून आता बऱ्यापैकी नष्ट झालेल्या प्रथेची यानिमित्ताने जाणीव करून देऊन 'सोशल डिस्टन्सिंग'ऐवजी 'फिजिकल डिस्टन्सिंग'सारखे पर्याय सुचवले. शब्दांच्या उपयोगामागे असलेली प्रादेशिक जाणीव समजून घेणे महत्वाचे आहे असे यातून सूचित होते.

‘सोशल डिस्टन्सिंग’ या शब्दामध्ये दोन शब्द आहेत. त्यांनी मिळून ‘सोशल डिस्टन्सिंग’ ही संज्ञा तयार करण्यात आली. या संज्ञेला पर्यायी मराठी शब्द ‘साथ-सोवळ’ असा शोधण्यात आला. ‘सर्वकष सुधारणांचे पर्व’ या ‘दैनिक लोकसत्ता’मधील एका लेखात डॉ. विजय केळकर आणि प्रा. अजय शहा यांनी हा शब्द वापरला, असे निरीक्षण सुनील तांबे नोंदवतात. ‘दैनिक लोकसत्ते’च्या अग्रलेखांत आणि राजेश्वरी देशपांडे यांच्या लेखातही सोशल डिस्टन्सिंगला ‘साथ-सोवळ’ हा शब्द वापरण्यात आला. नवीन शब्द ज्ञानाच्या प्रक्रियेत घडवायला हवेत हे भान मराठी बुद्धिजीवींना नाही. नवे शब्द घडविण्याची ही एक चांगली संधी भाषाकोविदांना मिळाली होती, पण तिचा योग्य वापर अद्याप तरी करून घेतलेला नाही.

कोरोनामुळे जगाभरातील प्रसार माध्यमांची भाषा बदलली आहे. सनसनाटी बातम्या देण्याची चढाओढ काही प्रमाणात घटून जबाबदार वृत्तांकन करण्याची वृत्ती वाढत चालली आहे. परिणामी दूरचित्रवाणीवर बातम्या देत असताना लागले जाणारे चढे सूर आणि त्यासाठी आवश्यक अशा शब्दांची निवड मागे पडून, मृदू वर्ण, कोमल शब्द वापरण्याकडे बातमीदारांचा कल झुकतो आहे. खळबळजनक वृत्त देण्यापेक्षा सकारात्मक वृत्तांकन करत, निश्चित व ठोस पुरावे देत बातम्या देण्याकडे दृश्य माध्यमांचा कल झाला आहे. इंटरनेटसारख्या महाजालाच्या माध्यमांचा वापर करणारेही त्या दृष्टिकोनातून जबाबदारीने लिहित, वाचत आणि बोलत आहेत. व्हॉट्सअप, इन्स्टाग्राम, फेसबुक आदी सामाजिक माध्यमे केवळ संपर्कासाठी न वापरता त्यांचा विविधांगी वापर करण्याकडे वापरकर्त्यांचा कल झुकलेला दिसत आहे. लेखक, वैज्ञानिक, संशोधक, कलाकार आदी सर्व घटक ह्या समाज माध्यमांचा वापर जनहितासाठी करताना दिसत आहेत.

कोरोनाच्या निमित्ताने जगभरात टाळेबंदी करण्यात आली. भारतातही टाळेबंदी करण्यात आली. यानिमित्ताने नागरी भागातील आणि ग्रामीण भागातील नागरिक आपापल्या घरात थांबून राहिले. या गोष्टींमुळे त्यांच्या बोलण्यात परिस्थितीमुळे आलेला एक प्रकारचा त्रयस्थपणा, औपचारिकता घटली आहे. एक महत्त्वाचे निरीक्षण म्हणजे मुल मातृभाषेव्यतिरिक्त अन्य माध्यमात शिक्षण घेत आहेत, म्हणून मातृभाषेचा वापर न करणारी कुटुंबे आता मोठ्या प्रमाणात आपापल्या मातृभाषांचा वापर घरात करत आहेत. त्यामुळे मातृभाषांच्या टिकून राहण्याच्या प्रश्नाची तीव्रता कमी होताना दिसते.

टाळेबंदीच्या काळात ‘राज्यबंदी’, ‘जिल्हाबंदी’, ‘गावबंदी’, ‘घरबंदी’ आदी शब्दांना अतिरेकी महत्त्व आलेले दिसते. या शब्दांचा समजूतदार अर्थ त्यांचा वापर करणारे लक्षात घेताना दिसत नाहीत. हे अमानवी आहे. मानवी भाषा ही मानवाच्या भावना, संवेदना, कल्पना, प्रतीकं, प्रतिमा यांना अभिव्यक्त करण्यासाठी मानवाने निर्माण केलेले एक हत्यार आहे. कोरोनानंतर काळात (असे आपण म्हणू शकतो का याविषयी लेखकाच्या मनात संभ्रम आहे. कारण कोरोना ही अशा प्रकारच्या जैविक आपत्तीची सुरुवात आहे. ह्यानंतर सध्या ह्यात असलेली पिढी असेपर्यंत कोरोना कालखंड सुरुच राहणार आहे.) हे हत्यार केवळ

औपचारिक संवादाचं प्रभावी माध्यम न राहता, मानवाच्या एकूण मानवतेच्या अभिव्यक्तीचे माध्यम ठरावे. कोरोनाचा प्रसार रोखण्यासाठी आपल्या देशात दोन वेळा २१-२१ दिवसांची टाळेबंदी केली गेली. त्यामुळे प्रचंड प्रमाणात ससेहोलपट झाली ती छोट्या-मोठ्या शहरांमध्ये रोजगारावर काम करणाऱ्या मजुरांची आणि बेघर लोकांची. याचे एक महत्त्वाच कारण म्हणजे ही मंडळी शहरांत रोजगार मिळवत होती, तो त्यांना मिळतही होता, पण त्यांना सामावून घेण्याची कोणतीही व्यवस्था आपण निर्माण केलेली नाही. पायाभूत सुविधांचा विकास करताना या देशातील सत्ताधार्यांनी केवळ सुखवस्तू लोकांचा विचार केला. कष्टकऱ्यांना, अंगमेहनती कामगारांना या शहरांमध्ये जागा नाही. या गरिबांमध्ये एखाद्या रोगाचा फैलाव झाला तर श्रीमंतांचेही बळी जाऊ शकतात, त्यांच्या उद्योगधंद्यांनाही टाळं लागू शकतं. याची अतितीव्र जाणीव कोरोना कालखंडाने सर्वांना करून दिली आहे त्यामुळे शहरीकरणाबाबत नवा विचार करण्याची संधी राजकारणी, नोकरशहा, आर्किटेक्ट, इंजिनियर्स, नगररचनाकार, कामगार इत्यादी सर्वांनी घ्यायला हवी. विविध वर्गांच्या व समूहांच्या हितसंबंधांचा संघर्ष त्यामुळे अटळ आहे. परंतु त्यातूनच नव्या रचना निर्माण होतील. या रचनांमधील एक रचना असेल भाषा. कोरोनानंतर कालखंडातील भाषा ही नव्या रचनांना स्वतःत सामावून घेणारी, लवचिक असावी, त्यातच आधीच्या चुकांमधून शोधलेले नवे मानवी अस्तित्त्व असेल.

संदर्भसूची :

१. तांबे, सुनील. २०२०. 'महामारी, संस्कृती, भाषा आणि ब्राह्मण्य', मॅक्स महाराष्ट्र, मार्च १९, २०२०
२. तांबे, सुनील. २०२०. 'कोरोनानंतरचे जग', मॅक्स महाराष्ट्र, मार्च २९, २०२०
३. देवी, गणेश. २०१८, 'त्रिज्या', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.
४. परांजपे, प्र. ना. २०१७. 'भाषेतून भाषेकडे... आणि भाषांतराकडे', प्रफुल्लता प्रकाशन, पुणे.
५. पवार, प्रकाश. २०२०, 'कोविड १९ ची कथा- कोविडोत्तर युगाची नांदी', मुराळी, एप्रिल २०२०